

Yarışma Esasında Üretilen Söz Sanatları ve Nazım Türlerinin Adlandırılması

Bahadır Güneş*

Giriş

Türkçe, yazılı geçmişini aydınlatan en eski metinlerinde bile zengin bir edebî dil örneği sunar. Bu hâliyle sözlü ve yazılı gelenekte şiirsel bir nitelik sergiler. Anlama ve anlatmada büyük kolaylıklar sağlayan bu şiirsel dil özelliği hem Doğuda belagat, Batıda retorik ve son dönemlerde yapılan adlandırmalarla Türkçede söz bilim temelinde hem de dil bilimi çalışmalarında ele alınır olmuştur.¹ Belagat ile dil biliminin benzer çalışma yöntemlerine sahip disiplinler olarak nitelendirilmesinde şiir dilinin önemli bir işlevi vardır.

Dil bilimcileri tarafından dil içinde bir üst dil olarak kabul edilen şiir dili, ifadesini bulduğu değişik türlerle, farklı edebî sanatlarla geçmişten bugüne varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bu sanatlar içinde bazıları, belagatin getirdiği ölçünlü olma ve edebî mahsulü belirleme özellikleri yanında yarışma esasına dayalı olarak üretildikleri için birer eğlence unsuru olarak da görülürler.

Belagate dâhil edilen ve şairler arasında yarışma veya hüner gösterme amacıyla üretilen *muamma*, *lügaz*, *lebdeğmez* gibi söz sanatları, bugün şiir dili incelemelerinde dil bilimsel adlar verilerek yeniden yorumlanmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada anılan söz sanatları yanında birer nazım türü olarak kabul edilen ve özünde karşılaştırma ve dolayısıyla yarışma niteliği taşıyan *nazire* ve *nakize*, çeşitli örnekler verilerek genel özellikleri bakımından tanıtılıp dil bilimsel karşılıklarıyla ele alınacaktır. Ayrıca belirtilen öneriler yapı bakımından değerlendirilerek bu önerilerin terim olma özellikleri üzerinde durulacaktır.

* Bahadır Güneş

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi,
Trabzon.

bahadir.gunes@hotmail.com

¹ Şiir dili ve dil bilimi bağlantısı için bk. Doğan Aksan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınevi, Ankara 2006; Ünsal Özünlü, *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2001.

1. Yarışma Esasında Üretilen Söz Sanatları

a. Muamma/bilmece/devinette

Sözlük anlamı gizlenen ve karışık gösterilen şey anlamına gelen *muamma*, remiz ve ima yoluyla yani doğrudan değil, dolaylı olarak işaret ile bir isme delalet eden sözdür. Şairin bir ismi şiirinde gizlemesi *ta'miye*; bu gizlenen isim *muamma* olarak adlandırılır. *Muamma* çözmeye, *muamma hall etme* denir.²

Muammanın dilbilimsel karşılığı olmak üzere kaynaklarda *bilmece* terimine yer verilmiştir. *Bilmece*, “Bir şeyin adını anmadan, onun sadece niteliklerini değişik biçimlerde ve üstü kapalı biçimde söyleyerek ne olduğunu bulmayı düşleyene ya da okuyana bırakan bir anlatı yolu”³dur. “*Sıra sıra odalar birbirini kovalar (tren)*” cümlesi bir *bilmece* örneğidir. Terimin tanımında doğrudan olmasa da dolaylı yoldan bir isim sorgusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak *muammanın* en belirgin özelliği, sorunun cevabının bir “insan ismi” olmasıdır. Ancak *bilmece* terimi için verilen örnekte, sorunun cevabı bir makine adıdır. Dolayısıyla *bilmece* ve *muamma* cevap olarak bir isim barındırmaları hususunda birleşirken her birinde bu ismin niteliği farklı olduğu için aralarında küçük bir ayrılık söz konusudur.

Bilmecenin Batı kaynaklı karşılığı olarak gösterilen terimlerden *devinette*, “bilmece”; *enigme*, “bilmece”, “esrar”, “gizem”, “sır”; *riddle* da yine “bilmece” anlamına gelmektedir. Tanımlarında birebir olarak *bilmece* kelimesini de içeren bu terimlerle *muamma* ve *bilmecenin* benzerliği, sözlük anlamı nispetindedir. Dolayısıyla anılan önerilerin ortaya koyacağı birtakım anlam farklılıkları bu benzerliğin dışında tutulmalıdır.

Bilmece, *bil-* eylemine fiilden isim yapan ve birleşik bir ek durumunda bulunan –*mAcA* eki getirilerek türetilmiştir. Yapı bakımından Türkçeye aykırı bir yanı bulunmayan *bilmece*, sahip olduğu anlam itibarıyla *muammayı* tam olarak yansıtmasa da Türkçede tutunmayı başarmış ve yaygın kullanım özelliğine sahip bir terim durumuna gelmiştir. Ancak bir sanat olarak yerleşmiş bulunan *muammanın* yerini aldığı söylemek güçtür.

b. Lügaz/koşuklu bilmece

² *Bir katre mâ düşünce gülün kalb-i pâkine/Namım yazıldı her varak-ı tâb-nâkine* (Namık Kemal). *Gül* (ك, ل) kelimesinin kalbi, ortası demektir. Ortasına *mâ* (م, ا) düşmesi ile “*Kemal*” ismi ortaya çıkar. *Muamma* ve örnekleri için bk. M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belagat*, 3F Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2007, s. 289, 294. Ayrıca bk. Turgut Karabey, Ahmet Atalay Ahmed Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniyye*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 123; L. Sami Akalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1972, s. 128; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 272; Emin Özdemir, *Örnekli-Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 206.

³ Beşir Göğüş vd., *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Dil Derneği Yayınları, Ankara 1998, s. 26. Ayrıca bk. Tahir N. Gencan vd., *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974, www.tdkterim.gov.tr, 26.05.2009.

Lügaz, insan isminin dışında bir şeyin özelliklerinin söylendiği ve dinleyiciden bunun ne olduğunun sorulduğu bir tür bilmecedir. *Muammada* soru bulunmaz. *Lügaz* ise “*nedir ol kim*” gibi soru ifadeleriyle başlar⁴.

Zaman zaman *muammada* olduğu gibi *bilmece* adıyla da karşılanan *lügaz* ile ilgili dil bilimsel bir karşılık olmak üzere bazı kaynaklarda *koşuklu bilmece* önerisine yer verilmiştir. ***Koşuklu bilmece***, “Bilmecenin koşuklu olarak söylenmiş ya da yazılmış olanı”⁵dir. Burada “koşuk” kelimesi, mısraların belli bir ölçü, kafiyeye ve düzen içerisinde dile getirilmesini simgelemektedir.

Koşuklu bilmecenin açıklayıcı unsuru daha çok *muamma*yı andırmaktadır. Çünkü *lügazde* insan isimlerinin dışında kalan adlar sorulmaktadır. *Muammada* ise Allah’ın doksan dokuz adı ve genellikle insan adları sorulmaktadır. Dolayısıyla *koşuklu bilmece*, anlamındaki genellik ve sorulan adın niteliği hakkında kesin bir açıklamaya yer vermemesi nedeniyle *lügaz* sanatını tam manasıyla karşılayamamaktadır.

Koşuklu bilmece, nitelik bakımından sıfat tamlaması şeklinde kurulmuş bir kelime grubudur. Tamlamayı oluşturan kelimelerden *koşuk*, Türkçenin eski dönemlerinde de kullanılmış ve daha sonra yeniden canlandırılmış bir kelimedir. Nurullah Ataç ve Faruk K. Timurtaş, bu kelimenin yapı bakımından doğru olduğunu söylerken Necmettin Hacıeminoğlu ise herkes tarafından anlaşılan *şiiir* varken *koşuku* kullanmanın manasız olduğunu belirtmiştir⁶. Bunun yanında *koşuklu bilmecenin* anlam özelliği itibarıyla *lügaze* tam olarak açıklık getirememesi, bu önerinin terim olarak kabul edilmesini engellemiştir⁷.

c. Lebdeğmez/dudakdeğmez

⁴ *Ol nedir kim namı dört harf idi hazf etsen birin/Heşt olur gerçi kim onun cümle harfi idi çar* (Surûrî). Beyitte dört harfinden biri kaldırıldığında kalan lafzın “*heşt*” olduğu kelime sorulmaktadır ki bunun cevabı “*behişt*”tir. *Lügaz* ve örnekleri için bk. Saraç, *age*, s. 292, 294. Ayrıca bk. Ahmed Cevdet Paşa, *age*, s. 123; Akalın, *age*, s. 118; Bilgegil, *age*, s. 273; Özdemir, *age*, s. 184.

⁵ Göğüş vd., *age*, s. 76. “*Sen bizi bir aşına zannetme ey hûri-lika/Meclis-i âlemde kalmaz âşına bîâşına*” (Nâbî). Beyitte işaret edilen ad, ikinci dizinin sonunda yer alan “*nabi*”den anlaşılmaktadır.

⁶ Bk. Nevnihal Bayar, *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 182.

⁷ *Lügaz* ile ilgili olmak üzere ayrıca bazı kaynaklarda *bilmece* karşılığına yer verilmiştir. Buna göre *lügazın* dil bilimsel özdeşi olan *bilmece*, “Kapalı bir şekilde söylenerek ve ondan ne kastedildiği sorularak yapılan söz oyunu”dur. *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü*, s. 24. Kaynaklarda genellikle hem *muamma* hem de *lügaz* için *bilmece* karşılığına yer verilmektedir. Ancak *bilmece* ile bu iki sanat, birtakım anlam farklılıkları nedeniyle tam manasıyla denk değildir. *Lügazde* sorulan ve cevabı istenen ad, insan dışında her şeye verilebilecek olan isimlerdir. Ancak *lügazın* dil bilimsel karşılığı olmak üzere önerilen *bilmecede* bu özelliğe dair herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Bir başka deyişle, *bilmece* ile *lügaz*, anlam itibarıyla birbirinden farklı niteliklere sahiptir. Dolayısıyla *bilmece* terimi *lügaz* sanatını da tam manasıyla karşılamamakta, yalnız sorulan ve cevabı istenen bir isim içermesi yönüyle *lügaze* yaklaşmaktadır.

Hurûf-ı şefeviyye denilen *b, f, m, p, v* gibi dudak ünsüzleri bulunmayan kelimelerle yazılan şiire denir⁸.

Lebdeğmez sanatının karşılığı olmak üzere bazı kaynaklarda *dudakdeğmez* önerisine yer verilmiştir. ***Dudakdeğmez***, “Divan yazınında içinde dudak ünsüzlerinin (*b, f, m, p, v*) bulunmadığı şiirlere verilen ad”⁹dır. Birebir çeviri olan terimin adlandırma şekli, tanımı ve işlevi doğrudan doğruya *lebdeğmez* sanatını göstermektedir.

Lebdeğmez sanatı harflerin şekillerine göre değil, seslerin çıkışı esnasında ses organlarından iki dudağın birbirine temas edip etmemesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Türkçe için de söz konusu olan bir sanattır. Özellikle Türk Halk Edebiyatında âşıklar arasında büyük hünelerden biri olarak kabul edilen bu sanatın, Batı kökenli karşılığına rastlanmamıştır. Bu durumun oluşmasında toplumların kültürel ve estetik değerlerinin farklılığından söz edilebilir.

Dudakdeğmez, birleşik isim şeklinde oluşturulmuş bir terim önerisidir. Öneriyi oluşturan unsurlar itibarıyla Türkçeye aykırı bir yanı bulunmayan *dudakdeğmez, lebdeğmez* terimini oluşturan “*leb*” kelimesinin Türkçeleştirilerek “*dudak*” hâline getirilmesiyle oluşturulmuş, dolayısıyla kelime çevirisine dayalı bir terim önerisi olmuştur. Ancak Türkçe terim türetmede, kelime çevirisine dayalı terim önerilerine gidilmemesine özellikle dikkat çekilmiştir.¹⁰ *Dudakdeğmez* de çeviriye dayalı bir terim önerisi olması nedeniyle Türkçe terim türetme kurallarına uygun değildir. Buna rağmen belli bir kullanım alanına sahiptir.

2. Yarışma Esasında Üretilen Nazım Türleri

a. Nazire/benzek-benzeti/pastiche

Bir şairin şiirine aynı vezin ve kafiyede yazılmış olan benzer bir şiirdir. Bu şekilde şiir yazmaya *tanzir etme, nazire söyleme, nazire deme, cevap verme, cevap yazma* adları da verilir.¹¹

⁸ “*Tarik-i ışka gir ehl-i Huda ol/Gönül gel lâyük-ı her i'tilâ ol*” (Remzi Dede). Beyti oluşturan kelimelerin hiçbirinde dudak ünsüzü bulunmamaktadır. Böylece beyitte *lebdeğmez* sanatı yapılmıştır. *Lebdeğmez* ve örnekleri için bk. Saraç, *age*, s. 307. Ayrıca bk. Özdemir, *age*, s. 182.

⁹ Göğüş vd., *age*, s. 41.

¹⁰ bk. Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 156.

¹¹ Saraç, *age*, s. 272–273. Ayrıca bk. Akalın, *age*, s. 136.

*Nazire*nin karşılığı olmak üzere bazı kaynaklarda *benzek* ve *benzeti* önerilerine yer verilmiştir.

Benzek, “Ünlü bir yazarın üslubuna benzetilerek alınan yazı ki çoğu yermek, alay etmek veya onun zevk ve sanatını hatırlatmış olmak gibi maksatlarla yapılır”¹² şeklinde açıklanmıştır. *Nazire*ye yer veren kaynaklarda bu sanatın saygı veya meydan okuma gibi sebeplerle yapıldığı belirtilmektedir. Şair, ya bir şiiri çok beğendiği için ya da beğenilen şiirden daha güzelini yazma iddiasıyla *nazire* yapma yolunu seçer. *Benzek* önerisinin tarifinde, *nazire* yoluyla şairin şiir üslubuna atıfta bulunulması, o şiire karşı bir beğenin var olduğunu göstermektedir. Bunun yanında yermek ve alay etmek maksatlı *nazire* yapma, sık rastlanan bir durum değildir. Ancak başka bir şairin şiirinden daha güzelinin yazılabileceğini ileri sürerek *nazire* yapma, bir tür eleştiri veya yergidir. Dolayısıyla tam manasıyla olmasa da *nazire* ile *benzek* arasında bir denklik söz konusudur.

Benzek, *benze-* eylemine fiilden isim yapım eki *-k* getirilerek türetilmiştir. *Nazire*ye büyük ölçüde açıklık getiren bir öneri olan *benzek*, Türkçede dile yerleşmiş ve sıklıkla kullanılan bir kelime değildir.¹³

Benzeti ise, “Bir şairin, başka bir şairin şiirini konu, biçim, ölçü ve uyak bakımından örnek alıp benzeterек yazdığı şiir”¹⁴dir. Anılan öneriyi ele alan kaynaklarda *benzetinin* zaman zaman yergi maksadıyla yapılabileceğine dair bilgilere de yer verilmiştir. Bunun yanında *benzekten* farklı olarak burada herhangi bir alay söz konusu değildir. Dolayısıyla mevcut anlam özellikleri bakımından *benzeti*, *nazire* sanatına daha yakındır.

Benzek ve *benzetinin* Batı kaynaklı karşılığı olarak gösterilen *pastiche*, “Bir sanat yapıtının taklidi; çeşitli yapıtlara öykünülerek ya da onları parodize ederek verilmiş sanat yapıtı”¹⁵dir. Terimin anlamında bulunan “parodize etmek”, yani bir olayı gülünç bir duruma getirmek, aynı zamanda bir alay unsurudur. Terim, içerdiği alay unsuruyla *benzeke* yaklaşmaktadır. *Benzekte* de alay veya yergi maksadıyla benzer mısra ya da beyit söyleme durumu söz konusudur. Bunun yanında genel nitelikleri bakımından *pastiche*, hem *benzek* hem de *benzeti* önerileriyle ortak noktada buluşan bir terimdir.

¹² *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 20–21.

¹³ Bunun yanında *benzek*, “taklit” anlamıyla Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanılan bir kelimedir. Bk. *Derleme Sözlüğü*, C. 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara 1993, s. 630.

¹⁴ Göğüş vd., *age*, s. 23.

¹⁵ Sabri Kılıç, *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü*, 3F Yayınevi, İstanbul 2001, s. 191.

Benzeti, *benze-* fiiline ettirgenlik/oldurganlık eki *-t* ve fiilden isim yapım eki *-I* getirilerek türetilmiştir. Timurtaş, *benzetinin* tamamen yanlış bir kelime olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Ancak Türkçede benzer şekilde türetilmiş ve dilde tutunmayı başarmış *alıntı*, *dinleti*, *anlatı* gibi terimlerin varlığı, *benzetinin* de Türkçede kalıcı bir niteliğe erişebileceğini göstermektedir.

b. Nakize

Nakize yine bir başka şairin şiirine ondaki düşüncelerin aksi istikametinde olmak şartıyla şiir yazmaktır.¹⁷

Sonuç

Burada yarışma esasına dayalı söz sanatları (muamma, lügaz, lebdeğmez) ve nazım türleri (nazire, nakize) değişik örneklerle açıklanarak Türkçe dil bilimsel önerileri ve Batı kökenli karşılıklarıyla ortaya konulmak istenmiştir.

İleri sürülen kelimeler anlamları itibarıyla büyük ölçüde bahse konu söz sanatları ve nazım türleri ile örtüşse de yapı ve anlam özellikleri bakımından birtakım farklılıkların ve eksikliklerin olduğu belirtilmelidir. Bunlardan *dudakdeğmez* birebir kelime çevirisine dayandığı için nispeten benimsenmesine rağmen saz şairlerinin hünerlerini sergileme yöntemlerinden biri olan *lebdeğmez*in yerini alamamıştır. *Benzek* ile *benzeti* ise dilde kullanımı yaygın olmayan kelimeler olduğu için kalıcı olamamıştır.

Öte yandan bu örnekler, Türkçe terim türetme bakımından sıkıntılıdır. Çünkü terim konusuna eğilen kaynaklarda, önerilen terimlerin bir başka dilden birebir çeviriye dayanmaması, yapı ve anlam bakımından ait olduğu dilin kurallarına uygun olması gibi kurallara öncelik verilmektedir. Yukarıda anılan önerilerin büyük bir bölümünün dilde tutunamamasında bahsedilen koşulların dışına çıkılmasının etkisi vardır.

İleri sürülen kelimelerin yapı ve kullanım yaygınlığı bakımından birtakım eksiklikleri olmasına rağmen belagete ait terimlere dil biliminin getirdiği açılımlarla bu iki disiplinin benzer bakış açılarına sahip olduğu görülebilmektedir. Burada ele alınan belagat terimleri ve

¹⁶ bk. Bayar, *age*, s. 57.

¹⁷ Saraç, *age*, s. 273. Kaynaklarda *nakize* sanatını karşılamak üzere ileri sürülmüş herhangi bir kelimeye rastlanmamıştır.

karşılıkları birebir örtüşmese de benzerlik durumları çeşitli işaretlerle belirtildi. Buna göre önerilen terim mevcut belagat terimiyle birebir denk ise (+); belli ölçeklerde benzeşiyorsa (\pm); aralarında bariz bir ayrılık varsa (-) işaretiyle belirtilerek aşağıdaki işlevsel tabloda gösterilmeye değer görüldü.

<i>Belagat Kaynaklarında</i>	<i>Dil Bilgisi Kaynaklarında</i>	<i>Batı Kaynaklarında</i>	
Muamma	Bilmece	Devinette	\pm
Lügaz	Koşuklu bilmece		-
Lebdeğmez	Dudakdeğmez		+
Nazire	Benzek/benzeti	Pastiche	\pm
Nakize			

Kaynaklar

Karabey, Turgut, Mehmet Atalay, *Ahmed Cevdet Paşa, Belagat-ı Osmaniyeye*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

Akalın, L. Sami, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 1972.

Aksan, Doğan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınevi, Ankara 2006.

Bayar, Nevnihal, *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1989.

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı Ankara 1993.

Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1948.

Gencan, Tahir N. vd., *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974.
www.tdkterim.gov.tr (26-27.05.2009).

Göğüş, Beşir vd., *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Dil Derneği Yayınları, Ankara 1998.

Gürsoy-Naskali, Emine, “*Dudak Değmez: A Form of Poetry Competition among the Asıks of Anatolia*”, ed. Karl Reich, *The Oral Epic: Performance and Music*, Verlag für Wissenschaft und Bildung, Bonn 2000, s. 151–158.

Kaliç, Sabri, *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü*, 3F Yayınevi, İstanbul 2001.

Özdemir, Emin, *Örnekli-Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.

Özünü, Ünsal, *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2001.

Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat*, 3F Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2007.

Zülfikar, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.